

1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli*

Transfer of Some Manuscripts from Ardabil, Ahıska, Bayezid and Erzurum to St. Petersburg in 1826-1829

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu**

*Bu çalışma, 1-5 Ekim 2018 tarihinde Ankara'da düzenlenen XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan bildirinin geliştirilmiş ve ilaveler yapılmış halidir.

**Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul

ORCID: S.O.Ç. 0000-0002-2396-6022

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu,
Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul
E-posta/E-mail: oguzhan0037@gmail.com

Başvuru/Submitted: 23.01.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.05.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 10.07.2020

Atıf/Citation:

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, "1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 167-185.
<https://doi.org/10.26650/iutd.699272>

ÖZ

Rusya, 1826-1828 yılları arasında Revan, Nahçıvan, Karabağ, Urmiye ve Erdebil'i ele geçirdi. Bu sırada İran kütüphanelerinde bulunan bazı yazma eserleri toplayarak önce Tiflis'e, oradan da St. Petersburg'a götürdü. Bazı yazmalar ise 1829'da Feth Ali Şah tarafından Rusya Çarı'na hediye edildi. Rusya, Osmanlı ile yaptığı 1828-1829 Harbi'nde de bu kez Ahıska, Erzurum ve Bayezid gibi Türk şehirlerinde topladığı bazı yazmaları aldı. Bugüne kadar zikredilen bölgelerden toplanıp St. Petersburg'a götürülen bu yazmaların akıbetine dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Her ne kadar günümüzde Doğu yazmalarının katalogları mevcut ise de, bu eserler yazmaların serencamını ihtiva etmez. Yani yazmaların kimler tarafından toplanıp, nasıl el değiştirildiğine dair bilgi vermez. Dolayısıyla bu çalışmada, Rus arşiv kaynaklarına istinaden Rusya'nın 1826-1829 Harplerinde Türk-İslam bölgelerinden toplayarak o dönemdeki başkenti St. Petersburg'a götürdüğü yazmaların serüveni ele alınacak ve günümüzdeki durumlarıyla ilgili bilgi verilecektir.

Anahtar sözcükler: 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı, İran, Yazma eserler, kütüphane, St. Petersburg

ABSTRACT

While Russia seized Revan, Nakhchivan, Karabakh, Urmia and Ardabil between 1826-1828, they collected some manuscripts from the Iranian libraries and transferred them to Tbilisi and then to St. Petersburg. Some of those manuscripts were presented to the Czar of Russia in 1829 by Feth Ali Shah. During the War of 1828-1829 with the Ottomans, the Russians also collected some manuscripts from Turkish cities such as Ahıska, Erzurum and Bayezid. So far, there has been no study dealing with the fate of these manuscripts that were gathered from the aforementioned regions and then taken to St. Petersburg. There are catalogues of oriental manuscripts, but they do not contain any relevant information about these manuscripts. In other words, it does not provide information about who collected these manuscripts and how they changed hands. In this study, we will discuss the manuscripts that Russia collected from the Turkish-Islamic regions in the 1826-1829 War and brought to their capital based on Russian archive sources. Also information will be given on the current state of the manuscripts.

Keywords: 1828-1829 Ottoman Russian War, Iran, Manuscripts, Library, St. Petersburg

Extended Abstract

While Russia seized Revan, Nakhchivan, Karabakh, Urmia and Ardabil between 1826-1828, they collected some manuscripts from Iranian libraries and transferred them to Tbilisi and then to St. Petersburg. Some of those manuscripts were presented to the Czar of Russia in 1829 by Feth Ali Shah. During the War of 1828-1829 with the Ottomans, Russians also collected some manuscripts from Turkish cities such as Ahıska, Erzurum and Bayezid. So far, there has been no study dealing with the fate of these manuscripts that were gathered from the aforementioned regions and then taken to St. Petersburg. There are catalogues of oriental manuscripts, but they do not contain any relevant information about these manuscripts. In other words, it does not provide information about who collected these manuscripts and how they changed hands. In this study, we will discuss the manuscripts that Russia collected from the Turkish-Islamic regions in the 1826-1829 War and brought to their capital based on Russian archive sources. Also information will be given on the current state of manuscripts.

In the first part of this study, before dealing with those manuscripts, we give information about the manuscripts in Iran. The archive of the period indicates that there were many manuscripts at the Sheikh Safiyuddin Tomb in Ardabil. The archive records show that there were 582 Qur'an and Tafsir, six religious, 11 History, 19 divans, 91 kutub-i muteferrika and 15 books of unknown subject with a total of 724 manuscripts. When the Russian-Iranian War of 1826-1828 started, the Russians who occupied Iranian cities started to collect manuscripts they came across. Prof. Senkovsky, who was an Orientalist expert in St. Petersburg, wrote a letter to the Chief of Staff to ensure that these works were identified and brought to the centre of the Russian empire. In his letter, Senkovsky stated that despite the darkness of ignorance, the most valuable Arabic, Persian and Armenian writings of the East were present in the libraries of Iranian cities such as Sardarabad, Revan, Nakhchivan, Tabriz, Isfahan, Tehran, Rashd, Mashhad, Merv and Herat. He stressed that Britains, Prussians and French were searching for such works in Istanbul, Damascus and Baghdad libraries through their envoys and agents in vain. In this letter, Senkovsky stress that these books should be confiscated and brought to St. Petersburg. He even wanted them to be considered as part of the war compensation demanded from Iran. In Senkovskiy's opinion, the books would be brought to the Oriental Institute, thus creating an enormous collection of resources for Oriental studies in Russia.

Senkovsky's letter was sent to A. S. Griboyedov, who was in the region for a diplomatic mission. After the talks between Russia and Iran failed, the war between the two countries started again. After the failure of this talk, the Russian army immediately moved forward and took over Urmia on 15th January of 1828. Despite a number of diplomatic obstructions by the British, the Russian forces entered Ardabil on the 25th January in 1828 and seized the

manuscripts found in the tomb of Sheikh Safiyuddin, the ancestor of the Safavids, first to be sent to Tbilisi, then from there, to St. Petersburg. The mullahs, however, objected to the seizure of the manuscripts. Upon their objections, the Russian authorities promised that once the copies of manuscripts were made the original ones would be sent back to Ardabil. The high-level officials in St. Petersburg, on the other hand, demand that if the Iranian authorities insisted on the return of the books, the officials in charge of the manuscripts should give an appropriate excuse (for example, saying that it would take a long time to copy the books) and thus, preventing the return of these valuable works. Among those taken to St. Petersburg were seven cannons, a few rifles, the tent of Abbas Mirza and two paintings seized from the summer palace of Abbas Mirza in Ucan (now a city on the Armenian border), along with all the manuscripts in Ardabil.

Some of the manuscripts in Russia today consist of books given to Tsar Nikolai by Prince Husrev Mirza, who went to Russia to issue an apology after the murder of the Russian Ambassador Griboyedov in Tehran in 1829. Iranian ruler Feth Ali Shah, sent his grandson Husrev Mirza with valuable gifts and a crowded delegation to St. Petersburg in order to draw the curtain on this incident (the murder of Griboyedov) and to ease the tension between the two countries that could trigger a new war. The aforementioned manuscripts were brought to Russia and presented to the Imperial Palace at this time. This study identified the names of the manuscripts recorded by Orientalist Christian Martin von Frahn in the palace library on 19th October in 1829 in archival sources.

After making peace with Iran, the Russians entered the war with the Ottomans and pursued the manuscripts in the Turkish cities and castles they occupied in Eastern Anatolia during the 1828-1829 Ottoman-Russian War. At the beginning of the war, a total of 45 books on literature, history, geography and religion, including divan and dictionaries, were collected. Eight of the 45 manuscripts sent to St. Petersburg to be registered with the Palace Library were from the Bayezid library and one from Ahiska. The remaining 36 manuscripts were acquired from Dagestan and Erzurum, and in total 45 manuscripts were sent to the Russian Chief of Staff. The names of the manuscripts collected from Bayezid and Erzurum in 1829 were published in the 46th issue (1829) of *Tiflisskiye Vedomosti*, the official publication of Tbilisi Military Governorate. The names of these manuscripts are mentioned in this study.

According to another document held in the Russian State Archives of History (RGIA), it is understood that the Russians took some manuscripts collected from Ahiska to the library of I. Nikolai. According to the information given by Abbas Kulu Aga Bakihanov, who was an interpreter when the Russians entered Ahiska, at that time, there were 300 books and three Qur'an in the library in Ahiska. Therefore, based on archival documents, it is clear that the Russians collected numerous manuscripts from the cities in Caucasus, Iran and the Ottoman border between 1826-1829 and they have made a special effort to take them to St.

Petersburg. Although the Russians declared that they would return the original manuscripts after making copies of those that they had collected, especially from Iran, none of those works were returned. As a result of these Russian activities, Iran and Turkey were obliged to leave at least a certain portion of the wealth of their culture in Russia.

It is also important to highlight the role of Prof. Senkovsky in regard to these manuscripts since he played a major role in bringing these works to Russia by drawing attention to these Islamic manuscripts. In addition, during the campaigns of Russian armies in Caucasus, Iran and the Ottomans in 1828-1829, Senkovsky prepared pocket dictionaries to meet the foreign language needs of the soldiers. This shows that the Russian military operations in the Caucasus at the beginning of the XIX. century were carried out in liaison with the scientists working in the field of Orientalism. Senkovsky's scientific activities have contributed significantly to the development of the so-called Orientalism or Orientalism in Russia. Thus, Russia has become quite rich among the countries that hold manuscripts belonging to the Islamic world.

Finally, it would be wise to provide some information about the libraries where these manuscripts are taken in Russia. Most of the manuscripts taken from Ardabil, Ahıska, Erzurum and Bayezid are preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (IVR RAN) in St Petersburg. However, it should be pointed out that this library can be accessed with special permission to work on Turkish-Islamic manuscripts which brings its own challenges. We have also cited the catalogues of the manuscripts that prepared at various times in the text. In addition to this, some manuscripts taken to Russia are also kept in the St. Petersburg State University Faculty of Oriental Studies' Manuscripts Department and the National Library of Russia' Manuscripts Department (RNB OR) as well as the Hermitage Museum. These manuscripts can be accessed from the catalogues of the relevant libraries.

Giriş

Kültürel olarak köklü geçmişe sahip milletler, dil, tarih, edebiyat, coğrafya, tıp, astronomi, folklor ve daha pek çok sosyal, beşerî ve fennî alanlara ilgi duymuşlar ve bu ilgilerinin devamında ortaya çıkan düşüncelerini yazıya geçirmişlerdir. Buna bağlı olarak içinde yaşadığımız kültür coğrafyasında Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınmış çok sayıda yazma eser ortaya çıkmıştır. Kültürel zenginliği göstermeleri ve adeta içinden çıktığı milletin hafızası olmaları nedeniyle eşsiz değerler olan yazma eserler, özenle korunması gereken kültürel varlıklardır. Ancak, her şeye rağmen bu eserler milletlerin içinde bulunduğu bazı bunalım anlarında yahut savaşlar sırasında gerektiği şekilde muhafaza edilememiş olabilirler. Mesela bazı savaş dönemlerinde bir devletin işgaline uğrayan şehirlerde bulunan taşınabilir kültürel varlıklar, işgalci devletin askeri güçleri tarafından götürülmüş olabilir. İşte buradan hareketle bu makalede 1826-1829 yıllarında Rusya'nın İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği savaşlarda Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'dan o dönemki başkenti St. Petersburg'a götürdüğü bazı yazmaların peşine düşülecektir.

Rusya'ya götürülen eserler hakkında uzmanlar tarafından aslında detaylı kataloglar hazırlanmıştır. Ancak bu kataloglar yazmaların buldukları kütüphanenin katalog numarası ve eserle ilgili teknik bilgiler içermekten öteye gitmez. Dolayısıyla bu makalenin amacı; yazmaların ne zaman, nasıl, kimler tarafından toplandığı ve nasıl el değiştirdiğini incelemek, bunun yanı sıra günümüzdeki durumları hakkında bilgi vermektir.

İlk başta, İran'ın Erdebil şehrinde bulunan yazmalar hakkında bilgi verilecek ve ardından yazmaların toplanmasında Rusya'daki şarkiyatçıların rolü değerlendirilecektir. Şarkiyatçıların, o dönem Dışişleri Bakanlığı ve Rus ordusunun üst düzey komutanlarıyla ilişkileri arşiv belgeleri ışığında incelenecektir. Erzurum ve Bayezid'den götürülen yazmalarla, 1829'da İran'dan Rusya'ya giden elçilik heyetinin hediye olarak götürdüğü eserler listenecektir. Son olarak bu yazmaların günümüzde hangi enstitü ve kütüphanelerde buldukları hakkında bilgi verilecektir.

Yazmaların toplanmasında dönemin ünlü Şarkiyatçılarından Prof. Senkovskiy ve Fren'in gayretlerinin yanı sıra, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı ile Rus ordusunun İran ve Osmanlı sınırındaki üst düzey komutanlarının büyük rolü olmuştur. Yazmaların serüveni, bu yetkililerin kendi aralarındaki yazışmaları incelenmek suretiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Makalede kullanılan kaynaklar; St. Petersburg'daki Rusya Devlet Tarih Arşivi (RGIA)'nde yer alan ve Senkovskiy ile Fren tarafından tasnif edilip Saray kütüphanesine kaydedilen yazmalara dair arşiv belgeleridir. Bunun yanı sıra *Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografişeskoju Komissiyeyu. Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago (AKAK)*, adlı eserin VII. cildinde yer alan konuyla ilgili yetkili isimlerin yaptığı yazışmalardan istifade edilmiştir. Ayrıca Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı'nın resmi yayın organı

olarak Tiflis'te basılan *Tiflisskiye Vedomosti* gazetesinin 2. (1828), 14. (1828) ve 46. (1829) sayıları, yazmalara dair bilgiler içerdiği için bu çalışmanın ana kaynakları arasında kullanılmıştır.

Erdebil'deki Yazma Eserler

İran'da bulunan yazmalar hakkında XVIII. yüzyıl başlarında hazırlanan bir tahrir defterinden bilgi öğrenmek mümkündür. Kafkasya üzerinde devam eden Osmanlı-Rus nüfuz mücadelesi neticesinde Osmanlı Devleti 1725 sonlarında Revan, Nahçıvan, Tebriz, Meraga, Kirmanşah ve Erdebil gibi Safevilere ait şehirlere hâkim olduktan sonra buralarda tahrir yaptırmıştı. İçerisinde Şeyh Safiyüddin Erdebilî Türbesi'ne bağlı vakıf kayıtlarının bulunduğu mufassal bir evkaf defteri zamanımıza kadar ulaşmıştır¹. Kayıtlardan öğrendiğimize göre kütüphanede 582 Kur'an ve Tefsir, 6 dini ilimler, 11 tarih, 19 divân, 91 kütüb-i müteferrika ve konusu bilinmeyen 15 adet kitapla birlikte toplam 724 adet yazma bulunmaktaydı. Cilt sayısına göre ise toplamda 744 cilt kitap vardı². Erdebil'de bulunan bu yazmaların büyük kısmı Şah I. Abbas zamanında bir araya getirilerek Şeyh Safiyüddin Camii kütüphanesine konulmuştu³. Osmanlı Devleti ise fethettiği yerlerde bulunan vakıf kütüphanelerine dokunmadığı gibi, bu eserlerin sayımını yaptırdı ve kataloglarını hazırlattı. Ayrıca kütüphanelerin düzenli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesini sağlamakla birlikte, kitapların alım-satımını da yasaklayarak onların uzun yıllar boyunca yerinde muhafaza edilmesini sağladı⁴.

Şeyh Safiyüddin Erdebilî Türbesi'nde yazma eserlerin dışında İlhanlılar dönemi resmi evrakı da bulunmaktaydı. Bu vesikalar arasında Sultan Olcaytu ve Ebu Said tarafından yayınlanan bazı fermanlar vardı. 1970 yılında türbenin mahzeninde keşfedilen vesikalar, bu tarihten itibaren muhtelif araştırmacılar tarafından çalışılarak ilim âlemine tanıtılmaya başlandı⁵. Buna ilave olarak, türbede bulunan İlhanlılar ve Safeviler dönemine ait İran tarihinin sosyo-kültürel hayatı ile ilgili evrakın fihristi 2009'da Tahran'da basıldı⁶.

1 Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde yer alan yazma eserlerin yer aldığı kısımlar Osman G. Özgüdenli tarafından yayınlanmıştır ("Şeyh Safiu'd-din Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10 (Eylül 2001), s. 43-56).

2 Özgüdenli, "Şeyh Safiu'd-din Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", s. 56.

3 *Tiflisskiye Vedomosti*, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2. (11 Temmuz 1828, Çarşamba); *Tiflisskiye Vedomosti*, sreda, Oktyabrya 3-go dnya 1828 goda, No: 14 (3 Ekim 1828, Çarşamba).

4 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 297; ayn.yzr., *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 36.

5 Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 1-2.

6 İmadüddin Şeyhül-Hükemâyî, *Fihrist-i isnâd-ı buk'e-i Şeyh Safiyüddin Erdebili*, Kitabhane, Müze ve Merkez-i İsnad-ı Meclis-i Şura-yı İslami, Tahran, 2009 (İngilizce kitap adı: *The documents of Shaikh Sâfi Ardabili's tomb*).

Erdebil'deki Yazmaların Toplanması ve St. Petersburg'a Götürülmesi

1826-1828 Rusya-İran Savaşı devam ederken Ruslar, İran şehirlerinde bulunan yazma eserleri toplamaya başladılar. St. Petersburg'da şarkiyat uzmanı olarak görev yapan Prof. Senkovskiy⁷, bu eserlerin araştırılıp imparatorluğun merkezine getirilmesini sağlamak için Genelkurmay Başkanlığı'na bir mektup yazdı. Senkovskiy söz konusu mektubunda, cehaletin kapladığı karanlığa rağmen Sardarabad, Revan, Nahçıvan, Tebriz, İsfahan, Tahran, Reşd, Meşhed, Merv ve Herat gibi İran şehirlerinin kütüphanelerinde Doğu'nun en değerli Arapça, Farsça ve Ermenice yazmalarının mevcut olduğunu belirtiyordu. İngiltere, Prusya ve Fransa'nın, elçiler ve ajanlar aracılığıyla boş yere İstanbul, Şam ve Bağdat kütüphanelerinde bu tür eserleri aradıklarını vurguluyordu. Bu kitapların el konularak St. Petersburg'a taşınmasını talep ediyor hatta bu eserlerin İran'dan talep edilen savaş tazminatının bir kısmına karşılık sayılmasını istiyordu⁸. Senkovskiy'in düşüncesine göre kitaplar Rusya İmparatorluğu Bilimler Akademisi'ne getirilecek ve bu sayede Rusya'daki doğubilim çalışmaları için

7 Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1858), Baltık ülkelerinden Litvanya'nın Vilen bölgesinde doğdu. Köklü bir ailede dünyaya gelen Osip İvanoviç, küçük yaşlarından itibaren yabancı dil öğrenmeye başladı. Çocukluk döneminde Vilen Üniversitesi hocalarından G. E. Groddek'ten eski dil dersleri aldı. Burada Fizik, Matematik ve Filoloji fakültelerini bitirdi. 1819 yılında pratik yapmak ve Türkçesini daha da geliştirmek için İstanbul'a geldi. 1819-1821 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Mısır'a seyahat ederek ileride Türk-Leh ilişkileri üzerine yapacağı çalışmalar için materyaller topladı. Üniversitedeki hocaları sayesinde Doğu dünyasına ilgi duyan Osip İvanoviç, 18 yaşında Arapça ve Farsça'dan Lehçe'ye çeviriler yapmaya başladı. Arapça ve Farsça'nın yanı sıra İtalyanca, Rumca ve Sırpça'yı da öğrendi (D. Korsakov, "Senkovskiy, Osip İvanoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XVIII, S. Peterburg 1904, s. 316; Y. Solovyev, *O. İ. Senkovskiy: Yego jizn i literaturnaya deyatelnost*, Obşestv Polza, S. Peterburg 1891, s. 33-36). Senkovskiy'in St. Petersburg yılları 1821'de başladı. Aynı yıl Dışişleri Bakanlığı'nda çevirmen olarak göreve başlayan Senkovskiy, ertesi yıl ünlü oryantalist Prof. Hristian Martin Fren'in huzurunda verdiği sınavı başarıyla sonuçlandırdıktan sonra St. Petersburg Üniversitesi Arap ve Türk Edebiyatı Bölümü'ne Profesör olarak atandı. 1847'ye kadar bu görevi sürdürdü, Doğu dünyasına ait tarih, dil bilimi ve etnografya alanlarında çok sayıda eser ortaya koydu. 1828-1833 yılları arasında kitap, dergi ve gazetelerin basım aşamasında kontrollerin yapıldığı Rusya İmparatorluğu Sansür Bölümü'nde çalıştı. Fransızca'dan yaptığı çeviri yazıları Rusya'nın resmi yayınlarında *Russkaya starina*'da basıldı. Kaleme aldığı yazılarında "Baron Brambeus" müstear adını kullanan Prof. Senkovskiy son yıllarında müzik, astronomi, kimya gibi alanlarla ilgilendi. 1856'da *Sin Oteçestva* adlı dergide haftalık "Listiki Barona Brambeusa" (Baron Brambeus'un Sayfaları) başlıklı yazılarını yayınlamaya başladı. Oldukça yoğun ilgi gören bu yazıları derginin baskı tirajının birkaç bin artmasını sağladı. 1858'de ölümünden üç gün öncesine kadar dergideki yayın faaliyetlerini devam ettirdi (Korsakov, "Senkovskiy, Osip İvanoviç", s. 317-323). Prof. Senkovskiy'in, "Listiki Barona Brambeusa" başlığı ile yazdığı yazıları bir araya getirilerek dokuz cilt halinde basıldı. Bkz. *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, I-IX, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1858-1859 (Eserin VIII ve IX. cildi V. Bezobrazov Matbaası'nda basılmıştır). Kazaklar, Kalmuklar, Uygurlar hakkındaki yazıları ile Anadolu, Suriye ve Mısır'da gördükleri Senkovskiy'in bu eserine konuldu. Türk-Moğol tarihi, Avrupa Türkleri, Küçük Asya ve eski Mısır hakkında yazdıkları ise yine bu külliyat içerisinde basıldı. Bkz. *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, VII, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1859, s. 3-146; Senkovskiy'in Mısır ve Suriye seyahatleri ile Ortadoğu kültür tarihi hakkındaki yazıları için bkz. *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, I, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1858.

8 "Predpisaniye gen. Paskeviça A. S. Griboyedovu, ot 27-go dekabrya 1827 goda, No: 816", *AKAK*, Belge No: 536, VII, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1878, s. 582; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 103.

muazzam bir kaynak külliyatı teşkil edilmiş olacaktı. Genelkurmay Başkanı Baron Dibiç⁹, bu mektubu bir üst yazı ile Müstakil Kafkasya Kolordusu Başkomutanı General Paskeviç¹⁰'e gönderdi. O da yazıyı inceledikten sonra, Senkovskiy'in Fransızca kaleme aldığı bu mektubu diplomatik görev için bölgede bulunan A. S. Griboyedov¹¹'a havale etti¹².

Abbas Mirza ile yapılan görüşmelerin sonuç vermemesi üzerine Paskeviç görüşmeleri yarıda kesip tekrardan savaşı başlattı. Bu olayın ardından derhal ileri harekate geçen Rus ordusu 15 Ocak 1828'de Urmiye'yi ele geçirdi. İngilizlerin birtakım diplomatik engellemelerine

-
- 9 İvan İvanoviç Dibiç-Zabalkanskiy (1785-1831), Polonya-Grosleyp'e'de doğdu. 1801 yılında geldiği St. Petersburg'da aldığı eğitiminin ardından Semenovskiy Alayı'nda göreve başladı. 1812 Vatan Savaşı'nda Napolyon ordusuna karşı savaştı. 1813'te Tuğgeneralliğe yükselen Dibiç, 1815'te Birinci Ordu Kurmay Başkanlığı'na getirildi. 1818'de Korgeneralliğe terfi etti ve 1823-1824 yıllarında Genelkurmay Başkanı Vekili oldu. 1824'te Bakanlar Kurulu Üyeliği ve Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. 1829'da Balkanlarda bulunan Hareket Ordusu Başkomutanlığı'na tayin edildi. Aynı yıl Mareşalliğe terfi eden Dibiç, Balkanları aşarak Edirne'ye kadar ilerledi. Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'ya geri döndü. 1831 yılında Polonya İsyanı'nın çıkması üzerine I. Nikolay tarafından isyanı bastırmak üzere göreve çağırıldı. Polonya'da 29 Mayıs 1831 gecesi Pultuska yakınlarında hayatını kaybetti. "Dibiç, Fon (İogann-Karl-Fridrih-Anton) İvan İvanoviç", *Biografiçeskiy Slovar: Vısşiyе Çini Rossiyskoy İmperii*, I, Moskva 2017, s. 499-500.
- 10 İvan Fyodoroviç Paskeviç (1782-1856), Polonyalı bir ailenin çocuğu olarak Poltava'da doğdu. St. Petersburg'ta askeri eğitimini tamamladıktan sonra orduya katıldı. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ve 1812 Vatan Savaşı'nda görev aldı. 1827'de Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı olarak tayin edildi. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı ve ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kolordu Komutanlığı vazifesini sürdürdü. 1827'de Revan Kontu unvanını alan Mareşal Paskeviç, 1831'de ortaya çıkan Polonya İsyanı'nı bastırmak için Kafkasya'dan geri çağırıldı. 1832-1856 arasında Polonya Naibi olarak görev yaptı, 1849'da çıkan Macaristan İsyanı'nı bastırdı. 1856'da Varşova'da öldü. P. M. Maykov, "Paskeviç-Erivanskiy, Graf İvan Fyodoroviç, Svetleyşiy Knyaz Varşavskiy", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XIII, S. Peterburg 1902, s. 333-346; Paskeviç'in kısa hayatı için bkz. Çaycıoğlu, a.g.t., s. 5-30.
- 11 Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov (1795-1829) Moskova'da orta çapta bir asilzadenin oğlu olarak dünyaya geldi. Griboyedov, ünlü Rus oyun yazarı, şair ve devlet adamıydı. 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın protokollerinin hazırlanmasında önemli rol oynadı. Revan ve Nahçıvan'ın Rusya'ya bırakılması Griboyedov'un diplomatik başarısının bir sonucuydu. İran'daki Ermenilerin yeni oluşturulan Ermeni Vilayeti'ne göç ettirilmesinde aktif rol oynadı. Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'nın Tahran Büyükelçisi olarak tayin edildi. 1829'da Tahran'daki görevinin başındayken ortaya çıkan bir isyan sonucunda öldürüldü. İ. K. Yenikolopov, *Griboyedov v Gruzii*, İzdatelstvo Zarya Vostoka, Tbilisi 1954, s. 1-65.
- 12 Senkovskiy'in bu mektubu kaleme almasından sonra Rusların İran ve Osmanlı şehirlerinde bulunan yazmaları topladıklarını belirtmek gerekir. Zira Rusya Genelkurmay Başkanlığı'nın XIX. yüzyılın ilk yarısında İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği savaşlarda bu ülkelerin dillerini iyi bilen Şarkiyat uzmanlarından istifade ettiğini müşahade ediyoruz. Mesela bu hususla ilgili olarak Senkovskiy'in önemli özelliği, eserlerinden bazılarını Rus Genelkurmay Başkanlığı'nın ihtiyacına binaen kaleme almasıydı. Senkovskiy, 1826-1829 yıllarında Rus ordularının Kafkasya, İran ve Osmanlı üzerine yaptıkları seferlerde askerlerin ihtiyaç duyduğu cep sözlüklerini hazırladı ve bunları iki cilt halinde yayınladı. Bkz. O. Senkovskiy, *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah*, I-II, V Tipografii Departamenta Narodnago Prosveşeniya, Sanktpeterburg 1828-1829. Bu bağlamda Rusya'nın 1828 yılında Osmanlı vilayetlerini işgale hazırladığı ve Senkovskiy gibi ilim adamlarının bilgi birikiminden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu sözlük sınır ötesine geçen Rus askerlerinin istihbarat toplamlarını kolaylaştıracak ve diğer tüm ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kısa cümlelerden oluşuyordu. Mesela karşılıklı konuşmalar şeklinde hazırlanan sözlükte; "bu yol nereye çıkar? Orada arpa, buğday, yulaf bulunur mu? Bu orman sık mıdır? Osmanlı ordusu uzakta mıdır? Orada kaç bin asker vardır? şeklinde Türkçe ve Rusça sorular sorularak karşısında cevapları verilmiştir." Bkz. Senkovskiy, *Karmannaya kniga dlya russkih voinov*, I, s. 4-15.

rağmen 25 Ocak 1828'de General Suhtelen¹³ komutasındaki birlikler Erdebil'e girdi. Safevilerin atası Şeyh Safiyüddin ve hanedanın kurucusu Şah İsmail'in Türbesi Erdebil şehrinde bulunuyordu. Türbede değerli eşyalar yanında buradaki kütüphanede önemli yazma eserler de saklanmaktaydı¹⁴.

General Suhtelen, kendisine verilen emir doğrultusunda hareket ederek Erdebil'deki Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde bulunan yazmaları sandıklara koyarak önce Tiflis'e, oradan da St. Petersburg'a göndermek istedi. Ancak buradaki mollaların itirazları üzerine Rus yetkililer eserlerin kopyaları alındıktan sonra Erdebil'e geri gönderileceğini vaad ettiler¹⁵. Suhtelen konuyla ilgili olarak 24 Şubat 1828'de Paskeviç'e yazdığı raporda Erdebil'deki mollalar aracılığıyla çok sayıda kitap bulduklarını bildirdi. Bununla beraber İran yetkilileriyle yaptığı görüşmede; "Şah'ın bu kitapları İmparatora hediye etmesi durumunda, majestelerinin çok memnun olacağını" söyledi¹⁶.

25 Nisan 1828'de General Çernişev¹⁷, Paskeviç'e yazdığı mektubunda, Erdebil kütüphanelerindeki Doğu dillerine ait nadir eserler, tablolar ve diğer kıymetli eşyaların dikkatli bir şekilde Genelkurmay Başkanlığı'na ulaştırılmasını istedi. Yukarıda da ifade edildiği gibi eserler kopya edildikten sonra İran'a geri gönderilmek koşuluyla buradan götürülmüştü. Ancak daha sonra yaşanan hadiseler, Rusların İran'dan götürdükleri eserlerin orijinallerini geri verme niyetinde olmadıklarını göstermekteydi. Çernişev, Kaçar yetkili makamlarının kitapların geri gönderilmesi konusunda ısrar etmeleri durumunda, onlara munasip bir bahane bulmasını (örneğin kitapların kopya edilmesinin çok uzun zaman

-
- 13 Graf Pavel Petroviç Suhtelen (1788-1833), Hollandalı bir ailenin üyesi olarak St. Petersburg'da doğdu. Askeri okullardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya girdi. 1808-1809'da Rusya-İsveç Savaşı ve 1808-1812 Osmanlı-Rus Savaşlarına katıldı. 1812 Vatan Savaşı'nda Fransızlara karşı önemli başarılar kazandı. 1826-1828 Rus-İran Savaşı ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda görev yaptı. Abbasabad, Sardarabad ve Revan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynadı. Ocak 1828'de Erdebil'i işgal eden Rus ordusunun komutanıydı. I. Nikolay tarafından 1830'da Orenburg Valisi olarak tayin edildi. 1833'de burada öldü. "Suhtelen, Graf Pavel Petroviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XX, S. Peterburg 1912, s. 207-211.
- 14 Aleksandr Petroviç Şerbatov, *General-feldmarşal Knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, III, Tipo-Litografiya R. Golike, S.-Peterburg 1891, s. 65-69; Çaycıoğlu, *a.g.t.*, s. 104-105. Şeyh Safiyüddin Türbesi hakkında bkz. Reşat Öngören, "Safiyüddin-i Erdebili", *DİA*, XXXV, 2008, s. 476-478; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *DİA*, XI, 1995, s. 277.
- 15 "Raport gen.-I. gr. Suhtelena 2-go gen. Paskeviçu, ot 9-go fevralya 1828 goda.-Ardebil. Sekretno", *AKAK*, Belge No: 547, VII, s. 589.
- 16 "Raport gen.-I. Gr. Suhtelena 2-go gen. Paskeviçu, ot 24-go fevralya 1828 goda.- Mestečko Dede-begli", *AKAK*, Belge No: 558, VII, s. 601-602. Bu konuyla ilgili Şerbatov'un eserinde yeteri kadar bilgi mevcuttur (*General-feldmarşal Knyaz Paskeviç*, s. 87); Çaycıoğlu, *a.g.t.*, s. 104.
- 17 Aleksandr İvanoviç Çernişev (1785-1857), asil bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Askeri ve diplomatik alanlardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya giren Çernişev, 1812 Vatan Savaşı'nda görev aldı. 1826'da I. Nikolay tarafından Dekabrist İsyanı'na katılanların araştırılması için kurulan komisyonun üyeliğine getirildi. 1827'de Graf (Kont) unvanı aldı. Aynı yıl içinde Genelkurmay'da görev aldı ve Savaş Bakanlığı'na tayin edildi. Bu görevini 1852'ye kadar devam ettirdi. "Çernişev, Aleksandr İvanoviç", *Biografiçeskiy Slovar: Vişşiy Çim Rossiyskoy İmperii*, III, Moskva 2017, s. 450.

alacağını söylemek gibi) ve böylece bu kıymetli eserlerin iadesini engellemesini istedi¹⁸. 6 Haziran 1828'de Paskeviç'in Çernışev'e verdiği bilgiye göre İran'daki Rus ordusunun ele geçirdiği bazı eşya ve kütüphanelerdeki yazma eserlerin Tiflis Askeri Valiliği'ne gönderildiği ve oradan Moskova ile St. Petersburg'a taşındığı anlaşılmaktadır. St. Petersburg'a götürülenler arasında, Erdebil'deki bütün yazmalar, yedi adet top, birkaç tüfek, Abbas Mirza'nın çadırı, Abbas Mirza'nın Ucan'daki¹⁹ yazlık sarayında ele geçirilen iki adet tablo yer almaktaydı. Bu dönemde Abbas Mirza'nın Tebriz'de ele geçirilen tahti ise Moskova'ya götürüldü²⁰.

Bugün Rusya'da bulunan yazmaların bir kısmı ise 1829'da Tahran'da bulunan Rus Büyükelçisi Griboyedov'un öldürülmesinden sonra, özür beyan etmek için Rusya'ya giden Prens Hüsrev Mirza'nın Çar I. Nikolay'a hediye ettiği kitaplardan oluşmaktadır. Türkmençay Antlaşması ile Revan Hanlığı'nın Rusya'ya bırakılması, İran'da büyük rahatsızlığa neden olmuştu. Hanlığın Rusya'ya bırakılmasının ardından Ermeni Vilayeti oluşturulma kararı, bu rahatsızlığı daha da artırdı. Griboyedov'un Türkmençay Antlaşması'nda gösterdiği diplomatik başarı ise İran tarafının dikkatinden kaçmadı. Bundan dolayı Griboyedov Tahran'a elçi tayin edildiği günden itibaren halkın kin ve nefretini üzerine çekti. Şah'ın sarayında görevli Yakup isminde bir harem ağası ve saraydan kaçan bazı Ermeni ve Gürcü cariyelerin Ocak 1829'da Griboyedov'a gelerek Rusya Büyükelçiliği'ne sığınmaları büyük bir infiale neden oldu. Yapılan tüm çağrılara rağmen elçiliğe sığınanların teslim edilmemesi üzerine binayı saran halk, Griboyedov ile birlikte elçiliği koruyan tüm askerleri öldürdü²¹. Bu olay, savaştan daha yeni çıkmış olan Rusya ve İran arasında büyük bir kaosa sebep oldu²². Yeni bir savaşın tetikleyicisi olabilecek bu hadisenin üzerine perde çekmek ve iki ülke arasındaki gerginliği hafifletmek adına özür beyanında bulunmak için İran hükümdarı Feth Ali Şah, bizzat torunu Hüsrev Mirza'yı değerli hediyeler ve kalabalık bir heyet eşliğinde St. Petersburg'a gönderdi. İşte söz konusu yazma eserler bu sırada Rusya'ya götürülerek 17 Ekim 1829'da İmparatorluk Sarayı'na hediye edildi²³.

18 “Otneseniya gr. Çernışeva k gr. Paskeviçu, ot 25-go aprelya 1828 goda, No: 836”, *AKAK*, Belge No: 581, VII, s. 615.

19 Günümüzde Ermenistan sınırında bir şehir.

20 “Toje, k gr. Çernışevu, ot 6-go iyunya 1828 goda, No: 181”, *AKAK*, Belge No: 606, VII, s. 634-635; *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2 (11 Temmuz 1828, Çarşamba); Çaycıoğlu, *a.g.t.*, s. 104-105.

21 A. Berje, “Smert A. S. Griboyedova”, *Russkaya starina*, VI/8 (Ağustos 1872), s. 166-167.

22 David M. Lang, “Griboedov's Last Years in Persia”, *The American Slavic and East European Review*, VII/4 (Dec. 1948), s. 323-329.; Griboyedov'un ölümü ve ardından yaşayan Rusya-İran diplomatik ilişkileri için bkz. Abdolvahid Soofizadeh - Özgür Türker, “Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)”, *Belleten*, LXXXII/294 (Ağustos 2018), s. 574-583.

23 RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 110, Listok 1a.; St. Petersburg'a gönderilen Hüsrev Mirza'nın Kafkasya'daki günleri için bkz. Y. D. Balatsenko, “Hosrov-Mirza na Kavkaze”, *Pismennyye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, I, İnstitut Vostokovedeniya Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1989, s. 88-101; Hüsrev Mirza'nın St. Petersburg'daki diplomatik faaliyetleri için bkz. M. G. Rozanov, “Persidskoye posolstvo v Rossii v 1829 g. (Po bumagam grafa P.P. Suhtelena)”, *Russkiy arhiv*, I, Moskva 1889, s. 213-232.

Ünlü Şarkiyatçı (Vostokoved) Doktor Hristian Martin Fren²⁴, İran'dan gelen heyetin hediye olarak getirdiği eserleri inceleyerek bunların listesini hazırladı. 19 Ekim 1829'da Fren'in Saray kütüphanesine kaydettiği eserler ve bunlarla ilgili açıklamalar şu şekildedir²⁵:

I. Nesirler

1. *Gıftz Yazması (Letopis Gıftza)*: XV. yüzyıl başlarına ait olan eser dünya tarihi hakkındadır. Eserin bir bölümünde Hz. Peygamber'e kadar yaşanan tarihi olaylar işlenmiştir. Bir başka bölüm ise Hz. Peygamber'den 1258'e kadar olan tarihi ihtiva etmektedir.
2. *Şiraznâme*,
3. *Zafernâme*: Şerafeddin Ali Yezdî'ye ait olan bu eser, Timur dönemi tarihini anlatmaktadır. Fransız Şarkiyatçı Petit de La Croix (1653-1713) tarafından tercüme edilmiştir.
4. *Şehinşahnâme*: Safevî Hanedanı'nın kurucusu Şah İsmail'in Slavlarla ilgili faaliyetlerini anlatmaktadır.
5. *Ahlâk-ı Muhsinî*: Hüseyin el-Kaşifi'nin ahlâka dair Farsça kaleme aldığı eseridir. Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebu'l Muhsin Mirza adına yazılmıştır.

II. Dîvânlar

6. *Şahnâme*: Firdevsî'nin eski İran efsaneleri üzerine kurulu destanıdır.
7. Enverî'nin *Dîvân*'ı: Enverî, XII. yüzyılda yaşamış olan meşhur İran şairlerinden biridir.
8. Senaî'nin *Dîvân*'ı: XII. yüzyılda özellikle tasavvuf edebiyatı alanında eserler vermiş olan meşhur İran şairlerindedir.
9. Sâdî'nin *Dîvân*'ı,
10. Sâdî'nin *Gülîstan ve Bostan*'ı,
11. Emir Hüsrev Dehlevî'nin *Dîvân*'ı,

24 Hristian Martin Fren (1782-1851), Almanya'nın Rostok şehrinde doğdu. Eğitim yıllarında Doğu dillerine yoğunlaşan Fren, Arapça ve Farsça öğrendi. 1807-1815 arasında Kazan Üniversitesi, Doğu Dilleri Bölümü'nde çalıştı. 1815'te St. Petersburg'a gelerek Bilimler Akademisi'nde çalışmaya başladı. Fren, Rusya tarihi ve Rusya'nın eski sakinleri için zengin materyaller keşfederek bilim dünyasına önemli katkı sağladı. Bulgarlar, Hazarlar ve Yakutlar hakkında araştırmalar yaptı. İbn-i Fadlan Seyahatnamesi üzerinde çalıştı. "Fren, Hristian Daniloviç (Christian Martin von Frahn)", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XXI, S. Peterburg 1901, s. 226-229.

25 RGİA, Fond 733, Opıs 15, Delo 110, Listok 6a-7a.

12. Dehlevî'nin *Duvalran ve Hızır Han* adlı eseri,
13. Hafız'ın *Dîvân*'ı,
14. Tus şehrinden Azerî'nin şiirleri,
15. Abdurrahman Câmî'nin *Dîvân*'ı,
16. Abdurrahman Câmî'nin *Subhatü'l-ibrâr* (İyilerin Tesbihi) adlı eseri,
17. Ali Şir Nevâî'nin Çağatayca yazılmış *Dîvân*'ı,
18. Kible hakkında yazılmış şiirler külliyyatı veya Feth Ali Şah'ın yapıtı olan *Dîvân*.

1826-1828 Savaşı'nda İran'dan Rusya'ya götürülen eserlerle ilgili Türkmençay Antlaşması'na herhangi bir madde konulmamakla birlikte, onların İran'a iadesiyle ilgili de bir kayda rastlayamadık.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Götürülen Yazmalar

Ruslar, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da işgal ettikleri Türk şehir ve kalelerindeki yazma eserlerle de ilgilendiler. Türkmençay Antlaşması'ndan sonra İran'a Büyükelçi tayin edilen A. S. Griboyedov, kayınpederi Tuğgeneral Knyaz Çavçavadze'nin Bayezid'i (Doğubayazıt) işgal ederek buradan çok sayıda yazma eser ele geçirdiğini haber aldı. Bu yazmaların muhafaza edilmesi ve derhal Rusya Bilimler Akademisi'ne gönderilmesiyle ilgili 30 Ekim 1828'de Kolordu Komutanı Paskeviç'e şu mektubu gönderdi:

*“Kayınpederimin (Çavçavadze) Bayezid'de çok sayıda yazma eser ele geçirdiğini haber aldım. Bu eserlerin imparatorluk kütüphanesine gönderilmesine engel olunuz. Çünkü burada bulunanlar bu yazmaların dilinden anlamıyorlar. Fakat Bilimler Akademisi'ndeki Prof. Fren ve Senkovskiy onları en iyi şekilde kullanıp değerlendirebilirler.”*²⁶

Görüldüğü gibi Griboyedov, Paskeviç'e yazdığı mektubunda Prof. Fren ve Senkovskiy'in Doğu dillerini iyi bildikleri ve bu yazmaları en iyi şekilde değerlendirebilecek isimler olduklarını belirtmekteydi. Diğer taraftan İmparatorluk kütüphanesindeki görevlilerin yazmalar konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları gerekçesiyle onları ehil kimselerin eline göndermeye çabalamıştı. Yukarıda tercüme ettiğimiz belgenin orijinalinde Bayezid'den götürülen yazmaların isimleri verilmemiştir. Ancak tercüman olarak orada bulunup eserleri inceleyen Abbas Kulu Ağa Bakihanov'un verdiği bilgiden yola çıkarak bu yazmaların

26 “Pismo n. s. Griboyedova k gr. Paskeviçu, ot 30-go oktyabrya 1828 goda. – Tavrız.”, *AKAK*, Belge No: 769, VII, s. 770 (*AKAK*, VII. ciltte yer alan belgede Griboyedov'un adı n. s. Griboyedov olarak kaydedilmiştir. Doğrusu a. s. olmalıdır. Aleksadr Sergeyeviç Griboyedov).

adlarını öğrenebiliyoruz. Aralarında dîvân ve sözlüklerin de yer aldığı edebiyat, tarih, coğrafya ve din bilimleri alanlarına dair toplam 45 kitap toplanmıştı. Bu kitapların sekizi Bayezid'den alınmıştır²⁷. Bu bilgiyi Rus Genelkurmay Başkanlığı'nın Eğitim Bakanlığı'na hitaben yazdığı 2181 no.'lu 21 Aralık 1829 tarihli ve Graf Çernişev imzalı resmi belge ile de teyit edebiliyoruz. Buradaki bilgiye göre, Başkomutan Paskeviç'in Saray kütüphanesine kaydedilmek üzere St. Petersburg'a gönderdiği 45 yazmanın sekizi Bayezid kütüphanesinden, bir tanesi de Ahıska'dan alınmıştı. Geriye kalan 36 adet yazma, Dağıstan ve Erzurum'dan satın alınarak elde edilmiş ve bu şekilde toplanan 45 yazma Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilmişti²⁸. Yine bu yazmaların incelenmesi ve tasnif edilerek kütüphane kataloglarına kaydedilmesi için Prof. Fren ile Prof. Senkovskiy'in görevlendirildiği anlaşılmaktadır²⁹.

1829'da Bayezid ve Erzurum'dan toplanan yazmaların adları, Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı altında faaliyet gösteren Tiflis Askeri Valiliği resmi yayın organı *Tiflisskiye Vedomosti* gazetesinin 46. sayısında (1829) da basıldı. Adı geçen eserler şunlardır³⁰:

Erzurum ve Bayezid'den götürülen eserler;

1. Eski bir İncil (Arapça)
2. *Şerhü'l-Kameriyye*, açıklamalar: Cibali
3. *Mutavvel*, açıklamalar: Saadeddin
4. Ritorik hakkında *Şemsiyye*'ye açıklamalar
5. Çağatayca sözlük (Tarih yok)
6. Farhang, Farsça sözlük, 2 cilt (Hicri 1155, İstanbul)
7. *Hayru'l-Mantuk* (Arapça sözlük)
8. Abdülhalik Maaruf, *Kenzü'l-Lügat* (Arapça sözlük)
9. Kadı Ahmed'in Eski İran ve Arabistan tarihinin üçüncü ve dördüncü kısmı (Arapça)
10. *Hülasatü'l-Ahbar*
11. Ali Şîr Nevâî, *Târîh-i Mülûk-i Acem*
12. Vâkîdî'nin Arap fetihleri hakkındaki eseri (Arapça'dan Türkçe'ye tercüme)

27 A. K. Bakihanov, *Soçineniya, Zapiski, Pisma*, İzdatelstvo Elm, Baku 1983, s. 278-280.

28 RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 108, Listok 1a-1b.

29 RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 108, Listok 4a-4b.

30 *Tiflisskiye Vedomosti*, Pyatnitsa, Noyabrya 15-go dnya 1829 goda, No: 46 (15 Kasım 1829 Cuma).

13. Aynı eserin üçüncü ve dördüncü kısımları
14. *Derbend-nâme* (Hicri 1099, Tatarca), (eski)
15. *Derbend-nâme*'nin bir başka nüshası (yeni tarihli)
16. *Derbend-nâme*'nin Farsça'ya tercüme edilmiş bir nüshası
17. Mirza Mehdihan'ın *Nadir Şah Tarihi*
18. Abdullah b. Fazdullah Vassaf, *Tarih-i Vassaf* (İran'ın Moğol dönemi tarihini anlatır. Moğol Hanı Mengü'nün ölümüyle başlayan bu eser; Kubilay ve Temür Olcaytu'nun çülusları ile İlhanlı tarihi hakkında ana kaynaklardandır.)
19. Gaffârî'nin, *Nigaristan* adlı eseri
20. Nazmizâde, *Tarih-i Timurlenk*, Hicri 1142, İstanbul
21. İskender Münsî, *Cihan-ârâ* (*Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbasi*) (Şah Abbas dönemi tarihi hakkındadır.)
22. Mustafa Sami, Hüseyin Şakir ve Vakanüvis Suphi Mehmed Efendi, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Suphi*, İstanbul Hicri 1198 (1783-1784)
23. *Tarih-i Peçuyî*
24. Mehmed b Mehmed, *Nuhbetü'l-Tevârih ve'l Ahbâr*
25. Ömer İbnü'l-Verdî, *Haridatü'l-Acâib ve Feridetü'l-Garâib*
26. Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvini, *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*
27. Sâdî-i Şirâzî, *Bostan*
28. *Bostan* Şerhi
29. Sâdî-i Şirâzî, *Gülîstan*, Hicri 656
30. Aynı eserin diğer nüshası
31. Aynı eserin üçüncü nüshası
32. Camii'nin *Dîvân*'ı
33. Aynı eserin diğer nüshası
34. Şah Riyâzî'nin *Dîvân*'ı

35. Fayza'nın şiirleri
36. Şeyh Attar'ın *Pend-i Attar* adlı eseri
37. Aynı eserin diğer nüshası
38. Vâiz-i Kâşifi, *Envâr-ı Süheylî*
39. Nizâmî, *İskendernâme*
40. *Kitâb-ı Hâkânî*, (Arapça)
41. Gıyaseddin Cemşid b. Mesud el-Kâşî, *Miftahü'l-Hisâb*, (*Miftahü'l-Hüssâb fi 'ilmi'l-Hisâb*) (Aritmetiğin anahtarı) (tam sayıların kökünü alma ve ondalık kesirler hakkında)

St. Petersburg'daki Rusya Devlet Tarih Arşivi'nde (RGIA) bulunan bir başka belgeye göre, Rusların Ahıska'dan topladıkları bazı yazmaları I. Nikolay'ın kütüphanesine götürdükleri anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili 18 Temmuz 1829 tarihli bir belgede; Ahıska Kalesi'nde bulunan Ahmed Paşa Camii'ndeki yazmaların St. Petersburg'a taşınarak Erdebil'den gelen yazmalarla birlikte İmparatorluk Sarayı kütüphanesine kaydedildiği ifade edilmektedir³¹. Ruslar Ahıska'ya girdikleri zaman onların yanında tercüman olarak bulunan Abbas Kulu Ağa Bakihanov'un verdiği bilgiye göre, o dönemde Ahıska'daki kütüphanede 300 kitap ve üç Kur'an olduğu anlaşıyor³².

Yazmaların Günümüzdeki Durumu

Rusya'ya götürülen yazma eserler yukarıda da ifade edildiği gibi alanında uzman kişiler tarafından incelenerek tasnif edildikten sonra Saray kütüphanesine kaydedilmiştir. Bunlardan bazıları da Doğu dünyasına ait eşyayı saklamak ve incelemek için 1818'de kurulan Rusya İmparatorluğu Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ne konulmuştur³³. Rusya'da Doğu halkları ve kültürü üzerine bilimsel çalışmalar yapan ilk kurum olma özelliği taşıyan bu müzenin koleksiyonunda; yazmaların yanı sıra etnografik eserler, madeni paralar ve muhtelif medeniyetlere ait pek çok değerli eşya bulunmaktaydı. Müzenin ilk müdürü yukarıda da sık sık zikredilen Prof. Martin Fren'dir ve müzeye getirilen yazma eserlerin ilk incelemesini ve tasvirini de yine o yapmıştır. SSCB yönetimi 1930 yılında yeni bir yapılanmaya giderek Leningrad Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nü (IVAN) kurmuş ve Asya Müzesi'ni oraya

31 RGIA, Fond 733, Opis 15, Delo 111, Listok 1a-1b.

32 St. Petersburg'a gönderilen 148 adet kitabın adı Bakihanov'un eserinde verilmiştir. Bkz. Bakihanov, *Soçineniya, Zapiski, Pisma*, s. 270-278; Ahmed Niyazov bunları makalesinde yeniden yayımlamıştır (Niyazov, "Ahıska Ahmediye Kütüphanesi", *Medeniyet, Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, II/2 (2016), s. 35-42).

33 L. V. Dimitriyeva, *Katalog Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, [Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Kataloğu] İzdatskaya firma Vostochnaya Literatura RAN, Moskva 2002, s. 4.

dâhil etmiştir. Bunun bir şubesi de Moskova'da oluşturulmuştur. Sovyet sonrası dönemde ise IVAN'ın St. Petersburg (eski adıyla Leningrad) şubesi 2007'de Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü (İVR RAN) adıyla müstakil bir kuruma dönüştürülmüştür³⁴.

Erdebil, Ahıska, Erzurum ve Bayezid'den götürülen eserlerin büyük bir kısmı günümüzde St. Petersburg'daki İVR RAN'da korunmaktadır. Sovyetler zamanı ve sonrasında buradaki eserlerin katalogları hazırlanmış ve eserler detaylıca tasvir edilmiştir³⁵. Ancak özel izinle girilebilen bu enstitünün kütüphanesinde Türk-İslam yazmaları üzerine çalışmak oldukça meşakkatli bir iştir. Bir eseri görmek için o konu üzerine araştırma yapıldığının resmi bir yazıyla belgelenmesi istenmekte, aksi takdirde araştırma izni verilmemektedir. Ayrıca araştırma izni sadece müdürün inisiyatifine bırakılmıştır. Yazmaların taranarak elektronik ortama aktarılmamış olması da araştırmacılar için ayrı bir sorundur. Bir diğer sorun ise diğer ülkelerin yazma eser kurumlarıyla karşılaştırıldığında bir sayfanın görüntüsü için çok yüksek fiyat talep edilmesidir.

Rusya'ya götürülen yazmaların bir kısmı 1827-1831 yıllarında Kafkasya'daki Rus ordularının başkomutanı Paskeviç tarafından saraya yollanırken bir kısmı da onun kendi koleksiyonundaki yerini almıştır. Paskeviç'in o dönem Gomel'deki malikanesine götürülen ve uzun yıllar orada muhafaza edilen yazmalar SSCB'nin dağılmasından sonra Belarus Cumhuriyeti Gomel Oblastı Kütüphanesi envanterine girmiştir. 22 Arapça, 9 Farsça ve 3 Türkçe yazmadan oluşan söz konusu bu eserler günümüzde halen aynı yerde saklanmaktadır³⁶. Bunların dışında Rusya'ya götürülen bazı yazmalar da St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Yazma Eserler Bölümü ile yine St. Petersburg'daki Rusya Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü'nde (RNB OR) ve Ermitaj Müzesi'nin depolarında muhafaza edilmektedir. Bu yazmalara ilgili kütüphanelerin kataloglarından ulaşmak mümkündür.

34 Liaisan Şahin, "Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları", çev. Emre Erşen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/15 (2010), s. 653, 666, 676.; İVR RAN'ın internet sitesi için bkz. <http://www.orientalstudies.ru/>

35 Rusya'da bulunan yazmalar şu kataloglardan takip edilebilir: L. V. Dimitriyeva, A. M. Muginov, S. N. Muratov, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey Institutu Narodov Azii*, [Asya Halkları Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] I, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1965; L. V. Dimitriyeva, S. N. Muratov, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] II, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975; L. V. Dimitriyeva, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] III, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1980); L. V. Dimitriyeva, *Katalog Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, [Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Kataloğu] İzdatelskaya firma Vostochnaya Literatura RAN, Moskva 2002; Rusya'daki yazmalar Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* [GAS] (I-IX, Leiden 1924-2018) adlı eserinden de takip edilebilir. Sezgin, eserin ilk cildinde Dünya kütüphanelerindeki Arapça yazmaların katalogları hakkında bilgi vermiş, SSCB'den başlayarak birçok ülke ve şehirde bulunan yazma eserlere dair katalogları kimlerin hazırladıklarını ve bu katalogların hangi kütüphanedeki yazma eserleri ihtiva ettiğini kaydetmiştir.

36 L. İ. Stankeviç, "Vostoçniye rukopisi v fonde natsionalnoy biblioteki Belarusi (K sozdaniyu kataloga arapskih, persidskih i turetskih rukopisey)", *Zdabutki, Dakumentalniya Pomniki na Belarusi*, VII (2005), s. 188-194.

Sonuç

Ruslar, 1826-1829 yıllarında Kafkasya, İran ve Osmanlı sınırında ele geçirdikleri şehirlerde bulunan yazma eserlere ilgi duymuşlar ve buralardan topladıkları yazmaların dikkatli bir şekilde St. Petersburg'a götürülmesi için özel bir gayret sarf etmişlerdir. 1828'de Erdebil'e giren Ruslar, Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde el koydukları bir miktar kitap, Ahıska'dan ele geçirdikleri 145 yazma eser ve daha sonra Erzurum ile Bayezid kütüphanelerinden aldıkları 45 adet yazmayı alıp götürmüşlerdir. Rusya'nın Tahran Büyükelçisi A. S. Griboyedov'un bir isyan sırasında öldürülmesi üzerine Feth Ali Şah, iki ülke arasındaki gerginliği azaltmak için St. Petersburg'a bir heyet göndererek 18 adet değerli yazmayı hediye etmiştir. Rusların özellikle İran'dan topladıkları eserlerin kopyalarını yaptıktan sonra orijinallerini geri vereceklerini beyan etmelerine rağmen, sonradan herhangi bir iadenin yapılmaması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Sonuç itibarıyla Rusların bu faaliyetleri neticesinde İran ve Türkiye kendi kültür zenginliğinin en azından belli bir kısmını Rusya'da bırakmak durumunda kalmıştır.

Yazmalarla ilgili olarak bir diğer önemli çıkarım, XIX. yüzyıl başlarında St. Petersburg Üniversitesi'nde görev yapan Prof. Senkovskiy'in, İslam dünyasına ait olan bu yazmalara dikkat çekerek onların Rusya'ya taşınmasında büyük bir rol oynamış olmasıdır. Ayrıca Senkovskiy, 1828-1829 yıllarında Rus ordularının Kafkasya, İran ve Osmanlı üzerine yaptıkları seferlerde askerlerin yabancı dil ihtiyacını karşılamak için cep sözlükleri hazırlamıştır. Bu durum XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'da gerçekleşen Rus askerî harekâtının şarkiyat alanında çalışmalar yapan ilim adamlarıyla irtibat halinde icra edildiğini de göstermektedir. Senkovskiy'in ilmî faaliyetleri Rusya'daki doğubilim veya şarkiyatçılık olarak adlandırılan bilim dalının gelişmesinde önemli katkı sağlamıştır. Böylece Rusya, İslam dünyasına ait yazma eserleri elinde bulunduran ülkeler arasında oldukça zengin bir konuma gelmiştir. Çok uzun yılların birikimiyle ortaya çıkan bu nadir eserler hem İran ve hem de Türkiye için büyük bir kıymete sahiptir. Bu yazmaların el değiştirmesi iki ülkenin kültürel değerlerine ait önemli bir unsurun elden çıkmasına neden olmuştur. Buna karşılık Rusya için şarkiyat araştırmalarına yönelik zengin bir kaynak külliyyatının elde edilmesini sağlamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Bu çalışmaya yaptıkları katkılar için Doç. Dr. Uğur DEMİR'e ve Dr. Ali ÇİFÇİ'ye teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgment: I would like to thank Assoc. Prof. Uğur DEMİR Ph.D. and Assist. Prof. Ali ÇİFÇİ Ph.D. for their help and contributions during the writing of work.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv (Rusya Devlet Tarih Arşivi - RGİA)

RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 108

RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 110

RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 111

Gazeteler

Tiflisskiye Vedomosti, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2. (11 Temmuz 1828, Çarşamba)

Tiflisskiye Vedomosti, sreda, Oktyabrya 3-go dnya 1828 goda, No: 14. (3 Ekim 1828, Çarşamba)

Tiflisskiye Vedomosti, Pyatnitsa, Noyabrya 15-go dnya 1829 goda, No: 46. (15 Kasım 1829, Cuma)

Basilmiş Resmi Belgeler ve Araştırma Eserler

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoju Komissiyeyu. Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago (AKAK), ed. Adolf Berje, VII, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1878.

Bakihanov, A. K., *Soçineniya, Zapiski, Pisma*, İzdatelstvo Elm, Baku 1983.

Balatsenko, Y. D., “Hosrov-Mirza na Kavkaze”, *Pismenniy Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, I, İnstıtut Vostokovedeniya Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1989, s. 88-101.

Berje, A., “Smert A. S. Griboyedova”, *Russkaya starina*, VI/8 (Ağustos 1872), s. 166-167.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

“Çernışev, Aleksandr İvanoviç”, *Biografiçeskiy Slovar: Vışşiy Çini Rossiyskoju İmperii*, ed. E. L. Potemkin, III, Moskva 2017, s. 450.

“Dibiç, Fon (İogann-Karl-Fridrih-Anton) İvan İvanoviç”, *Biografiçeskiy Slovar: Vışşiy Çini Rossiyskoju İmperii*, ed. E. L. Potemkin, I, Moskva 2017, s. 499-500.

Dimitriyeva, L. V., A. M. Muginov, S. N. Muratov, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Narodov Azii*, [Asya Halkları Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] I, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1965.

_____, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] II, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975.

_____, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] III, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1980.

_____, *Katalog Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Vostokovedeniya Rossiyskoju Akademii Nauk*, [Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Kataloğu] İzdatelskaya firma Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 2002.

Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

- _____. *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- “Fren, Hristian Daniloviç (Christian Martin von Frahn)”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XXI, S.-Peterburg 1901, s. 226-229.
- Korsakov, D., “Senkovskiy, Osip İvanoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XVIII, S.-Peterburg 1904, s. 316-325.
- Lang, David M., “Griboedov’s Last Years in Persia”, *The American Slavic and East European Review*, VII/4 (Dec. 1948), s. 317-339.
- Maykov, P. M., “Passeviç-Erivanskiy, Graf İvan Fyodoroviç, Svetleyşiy Knyaz Varşavskiy”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XIII, S.-Peterburg 1902, s. 333-346.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “Erdebil”, *DİA*, XI (İstanbul 1995), s. 276-277.
- Niyazov, Ahmed, “Ahıska Ahmediye Kütüphanesi”, *Medeniyet, Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, II/2 (2016), s. 27-46.
- Öngören, Reşat, “Safiyüddin-i Erdebilî”, *DİA*, XXXV (İstanbul 2008), s. 476-478.
- Özgüdenli, Osman G., “Şeyh Safiu’d-din Erdebilî’nin Türbesinde Bulunan Kitaplar”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (Eylül 2001), s. 43-56.
- _____. *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- Rozanov, M. G., “Persidskoye posolstvo v Rossii v 1829 g. (Po bumagam grafa P.P. Suhtelena)”, *Russkiy arhiv*, I, Moskva 1889, s. 209-260.
- Senkovskiy, O., *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah*, I-II, V Tipografii Departamenta Narodnago Prosvetşeniya, Sanktpeterburg 1828-1829.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* [GAS], I-IX, Leiden 1924-2018.
- Sobranniye soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, I-IX, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1858-1859.
- Soofizadeh, Abdolvahid - Özgür Türker, “Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya’nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)”, *Belleten*, LXXXII/294 (Ağustos 2018), s. 569-586.
- Solovyev, Y., *O. İ. Senkovskiy: Yego jizn i literaturnaya deyatelnost*, Obşestv. Polza S. Peterburg 1891.
- Stankeviç, L. İ., “Vostoçniye rukopisi v fonde natsionalnoy biblioteki Belarusi (K sozdaniyu kataloga arapskih, persidskih i turetskih rukopisey)”, *Zdabutki*, Dakumentalniya Pomniki na Belarusi, VII (2005), s. 188-202.
- “Suhtelen, Graf Pavel Petroviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XX, S. Peterburg 1912, s. 207-211.
- Şahin, Liaisan, “Geçmişten Bugüne Rusya’da Türkiye Araştırmaları”, çev. Emre Erşen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/15 (2010), s. 645-696.
- Şerbatov, Aleksandr Petroviç, *General-feldmarşal Knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, III, Tipografii R. Golike, S.-Peterburg 1891.
- Yenikolopov, İ. K., *Griboyedov v Gruzii*, İzdatelstvo Zarya Vostoka, Tbilisi 1954.

